

TOMPA MIHÁLY MAI SZEMMEL

Iskolás emlékeink egy-egy költőről vagy irodalmi életműről olyan mélyen gyökereznek, hogy csak alapos és elmélyült tanulmányozással tudjuk fellazítani magunkban a gyermekkor megcsontosodott ítéletét. Szinte az időtlenség homályába vész nem szűnő rokonszenvem *Vörösmarty* költészete iránt, a bölcsesség simogató közelségét éreztem évtizedeken át *Arany János* műveiben — s ezeket a hajdani vonzásokat a felnőtt tudatos értékelése is szentesítette. *Tompa Mihály* lírája — sajnálatos módon — kívülrekedt érdeklődésem, talán azért, mert mint a 30-as évek iskolás nemzedéke, az olvasókönyvekből ömlesztve kaptuk a „hazafias” töltésű költészetet, s a *Lampérth Géza*, *Sajó Sándor*-féle irreudenta versek túltengésében Tompa valóban elmélyült, hazafias feljajdulásai iránt is érzéketlenné váltunk. Ezt a közönyt az allegóriák és a realista igényvel megírt elbeszélő költemények sem törhették át, a költő hosszú időn keresztül irodalomtörténeti kövület maradt számomra. Most sok-sok év után döbbenek rá, hogy olyan lírikust rekesztettem ki a magyar költészet világából, akinek megérdemelt helye van a legnagyobbakat követő második vonalban, s aki nagyonis méltó arra, hogy halálának századik évfordulója alkalmából megemlékezzünk róla.

Tompa költészetének értékelését erősen befolyásolta, hogy életében, mint a nagy triumvirátus egyik tagját emlegették, s e kitüntető szellemi ranghoz igazították a mércét is. Petőfi szikrázó zsenialitása és Arany János egyetemes, nagy tehetsége mellett Tompa életműve valóban elhalványodott; az utókor ítélete azonban sok esetben a megérdemelnél keményebben csattan, — *Szerb Antal* Tompa triumviri szerepét említve kimondja: a triumvirátusok törvénye, hogy az egyik a három közül jelentékeny.

A szigorú ítélet figyelmen kívül hagyja, hogy Tompa munkássága átvezető híd a szentimentális líra s a Petőfi és Arany által kiteljesedő költői realizmus között, s hogy az átmeneti korok alkotójának sok eszmei és formai problémával kell megküzdenie. Tompa első kötete még az almanach-líra konvencióit hordozza, de a következő évek már felszívják magukba a korszellem és a népköltészet frissítő erőit. A népies irányra való áttérés nála lassúbb és meggondoltabb, mint Petőfi esetében; a kevésbé hajlékony olvasóközönség ekkor még lényegesnek érzi, hogy az új költői törekvések mellett a régi hagyományok se enyészzenek el. Tompa pályakezdése és szellemi nyiladozása a reformkor nagy eszméit idézi: *Széchenyi* mozgalmának már sárospataki diák éveiben hívéül szegődik, s ezt a meggyőződését a Kölcsey és Vörösmarty révén forpontra hevített hazafias-közéleti líra újabb érzelmi impulzusokkal gazdagítja.

Első versei a föllelhető szentimentális elemeken kívül sajátos reformkori felfogást tükröznek: a témák és gondolatok középpontjában a hazasorsa dobog. Amíg a biedermeier életérzés az ember belső hevületét a magán-líra körébe sorolja, a reformkori költő kedvese iránti érzéseit is egybekapcsolja a honszeretettel, — „értök fáj, remél, dobog” utolsó pillanatáig. Tompa korai lírájában már ott izzanak a humanista eszmények; karácsonyi megemlékezésében a vallásos hangulatot határozott kívánság szövö át: „Legyen szabadság a raboknak!” Ekkor már úgy érzi, rálelt a költői hivatás lényegére, s a külső ragyogás helyett kevésbé fakuló értéket választ. A költő „az egyszerű nép öre” — vállalnia kell annak jó-

és balsorsát, hiszen nincs nagyszerűbb érzés, mint az elhagyott népet nevelni, oktatni és felderíteni.

Az előző nemzedék érdemeit pontosan felismeri, átforrósodott hangon ír Vörösmarty költői és emberi alakjáról; az ő eljövetele valóban küldetés volt, mert énekével, „tűzszárnyalásaival” egy alvó nemzetet ébresztett fel. Kettőjük eszmei kapcsolata szerves, mélyről fakadó, — Vörösmarty drámai sodrású költészete a lengyel forradalom leverésének éveiből szinte átplántálódik Tompa több szabadságharc utáni versébe. A *Tornácomon* finom természeti képeit szaggatott ritmussal töri meg a keserű emlékezés, míg a költemény utolsó szakasza kozmikus kitágulásában, hangulatában és kifejezéseiben Vörösmartyt követi. Egy-két versében a „sors-alázat honra”, az „emberfaj betegségére” való utalás továbbra is a nagy előd lírai hatását idézi, de Tompa hamarosan megéli és kialakítja a maga eredeti költői világát is.

Kibontakozó közéleti lírájában modern, ma is érvényes gondolatokra és rátapintásokra bukkanunk; a hazaszeretet fogalma, a nemzet problémáinak átélése számos versében kiszélesül, egyetemessé válik. Nemcsak saját kora foglalkoztatja, a távoli jövő képét is felidézi, — „minő arca lesz a világnak túl egy évezreden...?!” S hogy mindez több, mint a költői képzelet játéka, egy másik költemény konklúziójában igazolódik: a szebb és jobb jövőért küzdők eszmei szilárdsága, önzetlensége az utókor számára termi meg gyümölcsét.

*Később lesz a megváltó ige testté,
Az ige, melyért most vérünk csorog;
De kinek fájna az, s kit tenne restté,
Hogy csak fiaink lesznek boldogok?*

(Múlt, jelen s jövő)

A nagy versek sorát egy kivándorolt barátjához írt költeménye nyitja meg. Elégikus hangulata, nem avuló, mély gondolatisága, szinte jellemzőnek kívánczó csattanói történelmünk egyik leggyászosabb korszakában szólnak a megtört s az otthontól elszakadó honfitársakhoz.

*Mert akit szeretünk, míg ajka mosolyog:
Bűbánatában is legyünk osztályosok!
Vegyük el a csapást, miképp a jó napot,
S egymást ne hagyjuk el, ha a sors elhagyott!*

*Nincs-e elég sebed, óh népem, ami fáj,
Hogy elszéledsz, mint a pásztor nélküli nyáj...?
Itthon még nemzet vagy, bár gyászba öltözött:
Koldús földönfutó más nemzetek között.*

*S te mit művelsz? Mi sors kíséri életed?
Megadta a remény, mivel kecsegtetett?
Ha hallanád szavam, tudom mit érzeneél:
Szívet cseréljen az, aki hazát cserél!*

(Levél egy kibújdosott barátom után)

A három versszak pörölycsapásos tömörsége, ritka érzelmi telítettsége magával ragad; az idézett utolsó sor annyira találó, hogy a vers kódjának kívánczik — kár, hogy a költő még kilenc versszakot hozzá illesztett és ezáltal csökkentette szuggesztivitását, hatóerejét.

Nem kétséges azonban, hogy a vers közvetlen előfutára az életmű két legismertebb alkotásának. A *madár fiaihoz* végső kicsengésében ugyanazt a féltő fájdalmat érezzük: a haza elhagyásának szomorú ténye idéződik fel, s mindez kiegészül a költők szellemi ébresztésével, mozgósításával. Tompa a dermedten hallgató madarak rajzában megtalálta azt a kifejezési formát, amely az adott körülmények között a költő nyugtalanul lobogó érzéseit és gondolatait legjobban sugározhatta. A refrén hatásosan csendül meg a versszakok végén, — a korabeli olvasó minden bizonnyal áhítozva várta a „jelen búját megédesítő” líra feléledését. A verset az elmúlt öt-hat évtized alatt jobbára a műfaji sajátosságok között emlegették, pedig az allegória szemléltetésénél sokkal fontosabb volt az a szerep, amelyet a Habsburg-elynyomatás elleni szellemi küzdelemben betöltött.

Tompa invenciója, költői tehetsége kétségtelenül *A gólyákhoz* című versben szökken a legmagasabbra, — a magyarság lelkiállapotát, dermedt kétségbeesését ritkán látott belső átéléssel, közvetlenséggel és megjelenítő erővel olvasztja költeményé. A Bach-rendszer kiemelkedő lírai alkotásai közül Vörösmarty *Vén cigánya* a felnagyított, vizionárius látásmód szívbemarkoló remekműve, Tompa költeménye mindvégig a valóság talaján marad és a pusztulás fokozatos ábrázolásával a szomorú jelen sűrített és drámai körképét teremti meg. Tompa — *Schöpflin* Aladár szerint — több millió magyar közös élményét fejezte ki, s ez a prófétai lendületig izgatta költői ihletét és megnövelte szellemének arányait. A vers — amelyre a hatalom börtönnel, meghurcolással válaszolt — érzelmi gazdagsága, a képek és hasonlatok reveláló ereje révén a költőt valóban ön maga fölé emeli.

*Ne járj a mezőn, temető van ott;
Ne menj a tóba, vértől áradott;
Toronytetőkön nézvéen nyughelyet:
Tüzes üszökbe léphetsz, úgy lehet...*

*Csak vissza, vissza! dél szigetje vár.
Te boldogabb vagy, mint mi, jó madár.
Neked két hazát adott végzeted;
Nekünk csak egy — volt! az is elveszett!*

*Repülj, repülj! és délen valahol
A bújdosókkal ha találkozol:
Mondd meg nekik, hogy pusztulunk, veszünk,
Mint oldott kéve, széthull nemzetünk...!*

(A gólyához)

A kor rejtőzésre, mimikri felvételére kényszeríti a költők nagy részét, mondanivalóikat egyre inkább jelképek, áttételek útján közlik az olvasókkal. Az allegorizálásnak valóságos katekizmusa alakul ki, a nemzet sorsát a természettől kölcsönzött képek és az ókori történelem példái illusztrálják. A sebzett szarvas, a döntésre váró erdő, a kietlen táj, a rab orozlán, a szárnyaszegett madár és a panaszos gályarab szimbólumát Tompa is nagy előszeretettel alkalmazza. A megszokottá vált allegórikus kellékeket időnként egy-egy újszerű gondolattal tüzesíti át: a gályarab hitet sugárzó fohászában arra kéri az Urat, hogy sose hagyja rab voltáról megfélekedezni.

A századvég kritikusai az allegória műfaját vegyes érzelemmel fogadják, az 50-es években betöltött szerepét Tolnai Lajos, Erdélyi János és Reviczky Gyula is elismeri, de a kiegyezés előtti korszak homályos és elburkolt alkotásait kemény bírálattal sújtják. Tompának ebből az időből származó versei Tolnai szerint zavarosak és fárasztóak, — az eszme háttérbe szorul az alapos részletességgel festett, külső ábrázolás mögött. Reviczky tovább szövi ezt a gondolatot: a természet képei nem alkalmasak mindig az analógiára, s ha az idő az erőszakolt jelképiséget kivonja a versekből, értelmetlenné válnak.

Mindez helytálló és mégis csak részleteiben igaz; a bírálók mindvégig esztétikai síkon maradnak, holott a történelmi vonatkozások ismerete, összefüggése nélkül a kor s a költő művei aligha érthetők meg. Tompa lírája a Bach-rendszer embertelen világában éri el csúcspontját, a nemzeti szabadságának és talpraállásának gondolata átsugárzik a jelen reménytelenségén s egy szebb jövő felé mutat. A teljes elnyomatásban a költő hősi küldetésnek érez minden kimondott szót a hazával kapcsolatosan, a kiegyezés és a látszat-engedmények azonban az eszme halálát s a lírikus légüres térbe való jutását okozzák. A kiegyezés és előzőleg a provizórium éveit sokakban csalódást keltenek, a kor kiemelkedő szellemei közül többen elnémulnak vagy önmagukba fordulnak. Tompa sem emelkedhet már arra a magaslatra, mint az 50-es évek verseiben, — elhatalmasodó betegsége még csak fokozza letörtségét — költészetének egyoldalú bírálata, az egyes alkotói korszakok aránytalan kidomborítása azonban figyelmen kívül hagyja a hanyatlás valódi okait és költészetének helyes értékelését megnehezíti.

Eszmei és felfogásbeli komolysága, haladó volta számos nyilatkozatából, írásából kitűnik; Szilágyi Sándornak küldött levelében 1850. szeptember 1-én ezt írja: „Korszerű eszméket nem lehet az idők szigorú viszonyai miatt közönség elé vinni. Az örökös halvány holdsugár pedig előttem igen unalmas.” Költészetének lényegét a korabeli kritikusok közül Zilahy Károly fogta fel legjobban, — lírájának hangulati és érzelmi emelkedettsége mellett irodalmi helyét is pontosan meghatározta: „1850 után a magyar közérzület leghívebb és legigazabb tolmácsa. Arannyal és Pétőfivel együtt a harmadik, kinek költészetében a nemzeti elemek legtisztábban egyesültek.”

Tompa versei híven őrzik Vörösmarty romantikus, szent lobogását és Széchenyi nem csillapuló, szellemi nyugtalanságát; erdélyi utazását követő költeményében átfogó nemzeti gondolatot hirdet: hűséget, mentől nagyobb igyekezetet, munkálkodást s a lelkekbe oltandó „önítélet gondját”, azaz önmagunk és a valóság kendőzés nélküli megismerését.

*Taníts: — mint faág, ha szél zúdult —
Egy törzsökön egymáshoz hajlani!
S hogy a nagy lelkek útja, biztos út:
Különb nép lenni, mint a hajdani!*

(Gróf Mikó Imréhez)

Tompa számos kutatója érzéketlenül haladt el olyan versek mellett, amelyekben az ember, a társadalom vizsgálata és ábrázolása szatirikus színezetet kap. A költőt a monográfiák és cikkek többsége a természet, a család s a vallás szűkebb skálájú énekesének vallja és nagyobb figyelmet szentel a virágregéknek, mint a komolyabb igényű alkotásoknak. Egyik

korábbi költeménye érdekes párhuzamot von a hangyák és az emberek társadalma között, s az összehasonlítás nem kedvező az ember számára.

*Egyik, törvén kemény ugart,
Napestig izzad, dolgozik;
Másik, rugalmas pamlagán
Végig nyúlván — unatkozik.*

*A munka nálatok közös,
Az a jószág, a szerzemény;
Mindenki dolgozik s eszik...
Hja! nálunk ez más rendbe mén;...*

*...Egymást felfalni, érdekink
Csataiban készek vagyunk;
Fordítjuk a köpenyegét,
Eladó lesz hitünk, szavunk!*

(A hangyákhoz)

Költészetében és magánéletében jelentős szerepet tölt be a vallás élménye, — már mint fiatal református pap ki nem apadó forrásnak tekint a Bibliát, lírája is sokszor meit belöle. *Váczy János* a század elején helyesen ismeri fel, hogy *Tompát* nem a történetek átvétele és bizonyos utalások hozzák összeüggésbe a bibliával, hanem a metaforás képek, a meg-megáradó gondolat-alakzatok, a jelképes mondatok s a szimbolikus kitejezések érzelmi és előadásbeli rokonsága. Költői nyelve felszivja a Károli-biblia zengzetes és bonyolult magyarságát, a XVI—XVII. század prédikátorainak nyelve *Tompa* és később *Ady* verseiben elevenedik meg leginkább, mint a múlt érdekes és szép hagyománya. A fiatalkori versek a szeretet és a bölcs nyugalom érzését árasztják, — a költő a fényes napban és a porszemben is az Úr jelenlétét veszi észre. Az Isten dicsérete, a keresztyén tanítás egy-egy szép tétele harmonikusan olvad a költeményekbe, de mintha legjobbat bizonyos visszafogottság jellemezné: az egyéni élmény láthatóan a morális konvenciókhoz kötődik. Néhány igen szép lírai megnyilatkozásán kívül — mint például az alkotó *Erőhöz irt Téli reggelen* — *Tompa* vallásos versei nem érik el az 50-es évek nagy költői korszakának színvonalát.

A költő és a lelkipásztor közös tehetsége más területen jobban érvényesül; a kortársak véleménye alapján *Tompa* egyike a kor legkiválóbb hitszónokainak. „A bölcs nyugalma és a gyermek hite egyesült szavaiban” — jegyzi fel róla; *Szász Károly*, mint a lélek szomját legjobban kielégítő papot emlegeti. Egy tekintélyes angol lelkész, akinek *Tompa* két beszédvázlatát felolvasták, az addig hallott legszebb beszédek közé sorolta mindkettőt. Nemcsak a gondolatok gazdagsága, a biztos vonalvezetés, hanem a beszédek művészi kompozíciója és árnyaltsága is szembeűnő; — s amit *Váczy János* helyesen vesz észre, a józan felvilágosodás keresztyén szellemmel olvad össze e beszédekben, minden olvasó vallásfelekezetre való tekintet nélkül gyönyörködhet bennük.

Ez a kitágult szellemű felfogás, a világ érintésére történő élénk reflektálás, olyan költőt állít az utókor elé, akinek munkásságát az irodalomtörténet kedvezőtlen besorolása ellenére is nemzeti értékeink között kell megőriznünk.